

Monok István

A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség könyvtári rendszerének felépítése új birodalmi keretben (1686/1690–1815)

Hogyan jellemezhető egy birodalom? A legegyszerűbb és semmitmondó válasz az, hogy sokféleképpen. Közelebb lépve, és biztosan többet elárulva jellegéről, lényegesebbet mondhatunk, ha a nézőpontokat hasonlítjuk össze. A történelemben, csak úgy, mint az egyes emberek életében igaz, hogy többféle igazság létezik, persze nem szabad a teljes viszonylagosságig eljutni, kellenek határok. Nem mindenki igazsága igaz. Biztosak lehetünk azonban abban, hogy bármely jelenséget meg kell vizsgálni a birodalmak központja és a birodalom népeinek, kulturális csoportjainak szemszögéből. Ha tudjuk azt, hogy a 21. század elején Brüsszelben élő lengyel, svéd, holland és magyar nem emigráns, hanem egy birodalmi központban – otthon – élő személy, akkor történelmileg is felvethető ez a szempont. Vajon egy népcsoport birodalmi központokban élő képviselői – politikusok, kereskedők, értelmiségiek – mikor szakadtak el, ha egyáltalán ez megtörtént, a saját közösségüktől. Ha nem egyénenként vizsgáljuk, akkor állíthatjuk, hogy nagyon sokáig nem szakadtak el. Ők voltak a biztosítékai annak, hogy a birodalmi központi akarat – nem kell képmutatónak lenni, és ki kell mondani: érdek – az érdekkör akár távoli területein is érvényesüljön. Közvetlen gazdasági, politikai érdek, de a beszédmód, a divat, vagy éppen, bizonytalanság a sor végén, egy-egy szellemi áramlat hatása is. A központot is érték hatások az ott élő kisebb csoportokon keresztül, még akkor is, ha nem mindenki hatása érvényesült egyformán. A birodalmak intézményi rendszerei ugyanis a központból a periféria irányába érvényesítendő hatásra épültek fel mindig, és a vizsgálhatást nem szolgálták ugyanazzal az erővel. Napjainkban – köszönhetően a kommunikációs eszközök technikai fejlettségének – ezek a hatások sokkal gyorsabban és erőteljesebben érvényesülnek, éppen ezért a központ és a periféria konfliktusai is élesebbek, és állandónak mondhatók. Jó példa erre az Európai Unió, ami lényegét tekintve ma sem más, mit egy „Közös Piac”, ahogyan egykor nevezték. A történelmi példák vizsgálata, így a könyvkiadás, a könyvtárak, az olvasmányok és az olvasás története nem csupán historikus igazságokat tárhat fel, hanem közvetlenül is használható – a hétköznapi hírekben való eligazodást segítő – ismereteket.

A birodalom szövetét – és ennek minőségétől függ a tartóssága – nem csupán gazdasági és politikai érdekek fonalaiból szövük. Az az intézményi rendszer, amelyet a birodalmi központ kiépít,¹ hogy elérje hatalmi befolyási körének határait,

---

¹ A központban is kiépülnek az intézmények az egész birodalom vezető személyiségei iskoláztatására, kulturálódására, életterének kialakítására. A legújabb példaszöveg összefoglalás erről: KÖKÉNYESI

az egyik alapja ennek a szövetnek. Jellemző az is, hogy a központ hol, milyen intézményt nem akar működtetni (például nemzeti könyvtár stb.). A helyi érdek idővel természetesen majd kiépíti ezt – utánozva a központi szokásokat, alkalmazva a központi eszközöket a helyi befolyás megszerzésére és megtartására. Ezért is bomlanak fel a birodalmak. Akkor bomlanak fel gyorsan, ha a szövet kultikus fonálainak erősítését elhanyagolják, és a birodalom szövetének nyelvi fonálát – 'lingua franca' – rosszul választják meg. Úgy például, hogy annak ismeretét abszolutizálják, negligálva azt a lehetőséget is, hogy a birodalmat építő kultúrák ténylegesen egymásra hassanak. Mindig is voltak uralkodó nyelvek, a kérdés az, hogy az mikor, mire volt elég a birodalmi szövet erősítése szempontjából. A központtól távoli területek, népcsoportok helyi vezetőinek érdekeit mindig a nyelvi és a szokásbéli sokféleség képviselte igazán.

A nyelv mellett, talán még annál is fontosabb egy birodalom összetartásában a közös kultusz kiépítése, benne a könyvtárak szerepével. A gazdasági érdekek mentén ez a kultikus közösség soha nem épült fel. A gazdaság működtetésének közös elvei természetesen részévé válhatnak egy közös kultusznak, de soha nem a kultikus alapokhoz tartoznak. Ne feledjük el azt sem, hogy a mostani tanulmányban vizsgált időszakban még érvényben volt a világi és a kultikus hatalom megosztásában az a kompromisszum, amely Nagy Károlynak a pápa általi (III. Leó pápa, 800. december 25.) megkoronázásával jött létre. Ennek a hatalmi megosztásnak a leépítése – a francia forradalmat követően – szimbolikusan 1806-tól kezdődik meg (I. Ferenc ekkor deklarálja a Német-római Birodalom megszüntét, amikortól ő már „csak” az Osztrák Császárság uralkodója). (Ezért korszakunkban a könyvtárak túlnyomó része így vagy úgy, egyházi fenntartású.) Sokak akarták megszüntetni egy intézmény, az egyház jogát és lehetőségeit az ember gondolatainak ellenőrzésére, és arra, hogy megszabja, miről, hogyan szabad beszélni. Nem gondolták, hogy kétszáz év múlva már egy másik – a gazdasági hatalommal összefonódott – intézmény, az akkor (1806 körül) demokratikusnak és függetlennek megálmodott sajtó, majd a 20. század végére a közösségi média, sokkal nagyobb lehetőségekkel fog bírni, és ezekkel élni, mint inkvizítor elődei.

A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség könyv-, könyvtár-, olvasmány- és olvasástörténetének vizsgálatában az Oszmán Birodalom elleni harc utolsó évszázadában – Bécs felmentésétől a napóleoni háborúkig – az alapvető szempont az a tény kell, hogy legyen, miszerint egy olyan országról beszélünk, amely ténylegesen három: államjogilag kettő, gazdasági és társadalmi valóságában pedig három. A 16. század első harmada végén a törvényhozó és államigazgatási központ csakúgy, mint a kultikus centrum, elköltözött arról a helyéről, ahol évszázadok alatt felépült (Buda, Esztergom), majd ezeknek a központi helyeknek török hatalom alóli felszabadítása után másfél évszázad kellett ahhoz, hogy újra elfoglalják egy-

kori helyüket.² A két ország – a Magyar Királyság és Erdély – újjáépítését, gazdasági, társadalmi és kulturális újraszervezését másként szándékozott megvalósítani a birodalmi központ (amelynek részeivé rendeltettek az 1713-as utrechti békében létrejött nagyhatalmi konszenzus által) és másként a helyi hatalom képviselői.

A szándékok és az anyagi lehetőségek különbözőségei közötti kompromisszumok mentén zajlott le a két ország könyves infrastruktúrájának a kiépítése, vagyis a könyvkiadási és a könyvkereskedelmi rendszer felépítése, ennek a politikai és kultikus hatalmi oldalról történő ellenőrzési mechanizmusaival együtt. Ebben az erőterben egy sajátos könyvtári rendszer épült fel, követni próbálva a birodalom más országainak mintáját. Közben az országokon belül is eltérő gazdasági, egyházi és kulturális (ezen belül nemzetiségi) érdekek mentén zajlott egy szellemi, gondolkodásbeli változási folyamat, közvetlen német és itáliai, közvetett francia hatásokkal. Más kulturális hatások sporadikusan jelentek csak meg. Számottevő angol ('insularis') hatásról ekkor még nem beszélhetünk.

A 18. századi új, mondjuk immáron azt, hogy „birodalomkonform” könyvtári rendszer kialakításának számos akadálya volt.

1. Utaltam már arra, hogy a 150 éves kényszerű együttélés az oszmán muszlim hatalommal egy elpusztított országrészt hagyott maga után, olyat, ahol az épületeket is újjá kellett építeni a parasztok kunyhóitól a székesegyházakig.

2. A törökellenes háborúk a század végéig elhúzódtak, és Erdélyben még tatár-dúlások is voltak a 18. század első felében. Birodalmat építeni azonban – ezt tudták a Habsburgok tanácsadói – csak közös kultikus alapra lehet. A Magyar Királyságnak a törökök által el nem foglalt területein a 16–17. században felépített protestáns intézményi rendszer szervezett és tervezett leépítése már a 17. század elején elkezdődött, de lendületet igazán akkor vett, amikor már látszott: a török kiűzhető az országból. Az újonnan visszafoglalt területek sok birodalmi család leszármazottjait csábították a területre az új vagyonszerzés reményében. Az 1670-es évektől a katolikus terjeszkedés erőszakossá vált, és a két Habsburg-ellenes felkelés (a Thököly-, Rákóczi-féle mozgalmak) után a 18. században is folytatódott legalább a 'vitam et sanguinem' (1741) kiáltásig. A már működő protestáns iskolák mozgásterének korlátozása, sokaknak visszaminősítése kollégiumi szintről elemi iskolává, a protestáns értelmiség újratermelődésének akadályozása (utazási engedélyek megvonásával) és sok más intézkedés is akadályozta a protestáns intézményi rendszer újraerősödését.

3. A Magyar Királyság intézményi rendszere a 16–18. században többször átalakult: a Hunyadiak korára kialakult, a nyugati keresztény országokéval megegyező intézményi rendszert darabokra törte az oszmán hatalom, a nem a török uralom alatt élő területeken pedig kiépült egy protestáns egyházi, iskolai és művelődési, benne könyves, így könyvtári intézményi hálózat. A tizenöt éves háború

² Az esztergomi érsekség a Káptalannal 1820-ban költözött vissza Nagyszombat/Pozsonyból Esztergomba, az Országgyűlés 1825-ben Pozsonyból Pestre. Kiválóan választott címet munkájának Géra Eleonóra (Kőhalomból [fő]város), amikor Buda 18. századi történetét írta: GÉRA Eleonóra, *Kőhalomból (fő)város, Buda város hétköznapjai a 18. század elején*, Bp., L'Harmattan, 2014.

(1591–1606) Erdély és a Magyar Királyság teljes területét hadműveleti térré változtatta, a 16. században felépült országot ismét lerombolta. Ugyanebben az időben kezdődött el a tridenti zsinat után magát újjászervező katolikus egyház térnyerése, ami a katolikus intézmények megerősítésével járt. A katolikus egyház mindig számíthatott a birodalmi központ támogatására, de csak a 17. század utolsó harmadában vált ez a támogatás a protestánsok elleni nyílt, erőszakos fellépéssé. Ekkor a protestáns közösségeket megfosztották értelmiségük jelentős részétől, intézményeiket (így könyvtáraikat) több helyen felszámolták – egy példa: a sárospataki református kollégium könyvtárát a betelepült jezsuita rend kapta meg –, a könyvtárak konfiskálása néhány városban elérte a polgári magánkönyvtárakat is (lásd az eperjesi példát). Ez a folytonos építés/rombolás sem kedvezett egy folyamatosan bővülő, megalapozottan változó új könyvtári rendszer kialakításának.

A továbbiakban a könyvtári rendszer³ ebben az erőterben (koordináta-rendszerben) történő kiépítésének általános jellemzésére teszek kísérletet, megmutatva egyes, tipikusnak gondolt példákat. Hangsúlyozom, hogy megközelítésem kifejezetten könyvtártörténeti, vagyis nem a könyvtárak tematikus összetételének változásaira figyelek elsődlegesen, hanem a gyűjtemények kialakulására, kialakítási lehetőségeire.⁴

Kezdjük a társadalom alsóbb néprétegeivel. Paraszti könyvtárakról nem beszélhetünk a 19. század végéig. Biztosan állítható ez akkor is, ha a forrásadottságok, vagyis a korabeli iratképződés sem segít ennek megítélésében. Kísérletképpen egy vármegye (Baranya megye 1850-ig) paraszti végrendeleteit végignézve három esetben találtunk egy-egy „evangéliumos könyv”-et és egy kalendáriumot. A falusi földművelő lakosság könyvtárainról még az erdélyi százok közt sem beszélhetünk, pedig ennek a közösségnek az adminisztrációja a könyvek birtoklását is figyelmesebben követte, mint például a magyar, a szlovák vagy más nemzetiségű falvaké. A falvakban élő, értelmiségi jelleggel is bíró tevékenységet folytatóknál – birtok/jószágigazgató, jegyző, tanító (és persze az egyházi személyek, akikről külön beszélünk még) – a 18. század végétől már feltűnnek kisebb, öt-tíz kötetes gyűjtemények, de nem előbb. Mindazonáltal sem a Magyar Királyságban, sem Erdélyben nem találkozunk olyan falun élő emberrel, akinek a 19. század közepe előtt a könyvtára meghaladja a harminc kötetet. Ekkor már a falu értelmiségije gyakran a közeli kisvárosban élnek, onnan kijárva intézik az ügyeket. A kisvárosi kultúra művelődésszervező hatása ekkor már határozottan felértékelődött.

A városi polgárság könyvtárai már sokkal jobban dokumentálhatók és dokumentáltak is. Általánosságban elmondható, hogy a források oldaláról nézve a szabad királyi városok, illetve az autonóm városi (és nemzeti) közösségek – ilyenek

---

³ Erről a könyvtári rendszerről máig jól hasznosítható, átfogó képet rajzolt történészként BERLÁSZ Jenő, *Könyvtári kultúránk a 18. században = Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 283–332.

⁴ A könyvtárak tartalmi összetételének változásairól átfogóan lásd: MONOK István, *Magánkönyvtárak (1770–1820), A kutatás és az elemzések különös jegyei = Könyvek magántulajdonban 1770–1820*, szerk. Dóbék Ágnes, Bp., Reciti, 2020 (Reciti konferenciakötetek, 6), 13–34.

például az erdélyi szászok – adminisztratív fegyelme sokkal nagyobb, mint a – többségükben magyar vagy szlovák lakosságú – mezővárosoké. A források egy jelentős része azonban a 18. század közepi levéltári rendezésekkor – jogi bizonyító erejük használati értékének megszűnése miatt – selejtezésre került. A 18. század második felében, a 19. század elején pedig a könyv mint ingóság a többi ’mobilium’-hoz mérten kevesebb anyagi értékkel bírt. Így részletes felsorolásuk gyakrabban maradt el, pusztán a könyvek összértékét említik, illetve – ha hagyatéki összeírásról van szó – az egyes örökösöknek jutó értékhányadot rögzítik. A kézműves lakosság mindazonáltal csupán a napi vallásgyakorlat könyveit birtokolta, kalendáriumokat, a kisebb egészségügyi kérdésekben tanácsot adó „orvosi könyv”-et (*Artzneybuch*), csak ritkán kisebb populáris irodalmi művet vagy esetenként – bár az időben előrehaladva egyre gyakrabban – szakkönyvet.

A városi értelmiség – jogvégzetek, orvosok, patikusok, tanárok, egyháziak, majd az írók, lapszerkesztők, színészek – azonban önnön kiművelésénél jelentősebb hatással bírt a könyvgyűjtési és könyvtári ügyekben. Igaz, sokszor a városban lakó, hivatalos vállalkozó nemesekkel karöltve, vagy éppen egy főpap támogatásával hoztak létre úgynevezett tudós társaságokat, alakítottak ki közösen használt könyvtárakat. Történeti folyamatokban gondolkodva ezek a társaságok a Magyar Tudományos Akadémia alapítását célzó törekvések keretébe is beilleszthetők. Bárhogy is, könyvtárra minden ilyen társasági tervezet vagy megalakult közösség gondot viselt.⁵ A tudós körök szellemisége természetes módon különböző volt, de általános jellegzetességük, hogy a tudományos gondolkodás, a megismerés előzetes korlátozások nélküliségében bíztak, így azt is mondhatjuk, hogy ezek a körök voltak részben a francia felvilágosodás gondolatainak első vonalbeli terjesztői is egyben.⁶

A 18. század végén megjelenő – gyakran a könyvkötő műhellyel, könyvesbolttal azonos helyen működő – olvasókabinetek egy új könyvtártípust hoztak létre egyes városokban Soprontól Brassóig.⁷ Nem mindenütt, sőt, a magyar történelem-

⁵ *Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-Century Hungary, A Collection of Documents and Sources*, ed. by Réka Lengyel, Gábor Tüskés, Bp., MTA BTK ITI, 2017.

⁶ Egy kiváló példa erre a Rousseau-val baráti viszonyt ápoló Sauttersheim Ignác (1738–1767) és az általa is szervezett pozsonyi tudóskör. Lásd DÓBÉK Ágnes, *Sauttersheim Ignác könyvei* = DÓBÉK szerk. 2020, i. m. 203–216.

⁷ A 18. század második felében kölcsönkönyvtárak és olvasókori gyűjtemények (*Lectur-Cabineth*) sora alakult. 1782-ben Pozsonyban Anton Martin kölcsönkönyvtárat alapított, majd 1788-ban Anton Kleinod nyitotta meg olvasókori bibliotékáját Sopronban. Ezek a kis könyvtárak az legújabb eszméket, a felvilágosodás politikai és művészeti nézeteit közvetítették, s ezért sem működhettek zavartalanul, ellenőrzés nélkül. I. Ferenc király idején, de a 19. század első felében sem volt működésük zavartalan. Szellemiségükről lásd *Fénykeresők, Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában, Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához 2017. október – Lichtsucher, Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa, Kommentierte Quellensammlung zur Kabinetausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Oktober 2017*, írták és összeáll. Csörsz Rumen István, Hegedüs Réka, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor, Bp., MNM, MTA BTK ITI, 2017. – Pestről lásd: *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Gleixner Johann Lesekabinet zum Lesen ausgegeben werden*, Pest, Lettner, 1787; *Verzeichniss der*

ben reformkornak nevezett időszak előtt (1825-ig) csak néhány ilyen könyvtárról tudunk. Az olvasókörök könyvtárai jellemzően 1830 után alakultak, sőt, nagyobb részük csak a kiegyezést (1867) követően.

A városi értelmiség magánkönyvtárai nagyon változatos képet mutatnak. A most vizsgált időszakban magánkönyvtár katalógusa nem jelent meg nyomtatásban ebből a körből, de számos – közel ötszáz –, az elmúlt hetven évben levéltári forrás alapján kiadott katalógus ismert.⁸ A néhány kötetes kis gyűjteménytől a több ezer kötetből álló, egyetemes tájékozódásról tanúbizonyságot tevő szakkönyvtárig⁹ mindennel találkozhatunk. Ezek a könyvtárak még a 18. század végére is csak ritkán tisztán szakmai könyvtárak. Az általános könyvszegénység, a szervezett könyvkereskedelem hiánya nem tette lehetővé még a vásárlóképes olvasóknak sem azt, hogy szakmai életük során folyamatosan figyelemmel kísérhessék hivatásuk szakirodalmát, és meg is vásárolják ezeket. Fontos jelenség az is, hogy ezek közül a könyvtárak közül még a legmodernebbek is, amikor tulajdonosuk halálával – és ez jellemző sorsa a könyvtáraknak – valamelyik iskola könyvtárát gazdagították, egy generáció múlva már csak a tudás archaizálását szolgálták, miután az iskolák sem tudták új beszerzésekkel modernizálni vagy frissen tartani könyvanyagukat. A Magyar Királyságban és Erdélyben ugyanis – éppen azért, mert kevesebb mód volt a jó magánkönyvtár kialakítására – az intézményi (főleg

---

Bücher, welche in dem Lesekabinet des Johann Gleixner bey der goldenen Sonne, der Stadt-Pfarrkirche... gegen die gewöhnliche Bezahlung täglich eines Kreuzers für ein Buch... zum Lesen ausgegeben werden, Pest, Johann Michael Landerer, 1787; *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Lesekabinet des Johann Gleixner in der Leopoldgasse... gegen die gewöhnliche Bezahlung täglich eines Kreuzers vor ein Buch vor ein Monat zum Lesen ausgegeben werden*, Pest, Johann Michael Landerer, 1787; *Gebundene Bücher, welche zu Pest im Gleixner Johann Lese-Kabinet zu haben sind*, Pest, cca. 1789. Sopronban: *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Lesekabinet des Mathias Pfundtner, bürgerlichen Buchbinders in Oedenburg... zum Lesen herausgegeben worden*, Sopron (?), 1794; Brassóban, a később Casinónak nevezett Lesekabinetet 1784-ben alapította Andreas Reich, és ugyanebben az évben ugyanő Nagyszébenben is. Ezek működését 1798-ban betiltották ugyan – ne feledjük, ezek a török elleni háború utolsó éveit –, de Brassóban 1806-ban még egy új kezdeményezés született Michael Bolesch részéről, aki egy úgynevezett „Pädagogische Bibliothek”-et alapított, ahol nők is olvashattak szépirodalmat. Maga a Casino aztán csak a Bécsi Kongresszus után szerveződött meg. Egy korabeli nyomtatvány: *Bestand und Gesetze des Lese-Kabinetts in Cronstadt*, Kronstadt, 1789 (Archív der Honterusgemeinde [Schwarze Kirche], IV. Archiv der Gemeinde, Handschriften, Nr. 35. Kolligat, Band IV. fol. 189r–190r). Erről lásd: POLONYI, Heinrich, *Das „Deutsche Kasino” in Kronstadt, Zur Geschichte des „Kronstädter Lese- und Geselligkeitsvereins”, kurz „Deutsches Kasino” genannt = Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender*, hrsg. von Hans Philippi, 16 (1971), Schweinfurt, Schweinfurter Druckerei und Verlagsanstalt, 1970, 97–110 (itt: 98–100).

⁸ Lásd a *Könyvtártörténeti füzetek, Könyvjegyzékek bibliográfiája* sorozat (I–XV. kötet, 1981–2021, sorozatszerk. Monok István) köteteit, illetve a <http://www.oszk.hu/humanus/index.html> szakirodalmi adatbázis tételeit.

⁹ Utóbbira egyetlen példa: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium, Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből*, Debrecen, TREGY, 2014 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai).

az iskolai) könyvtárak szerepe az olvasmányműveltség kialakításában és megtartásában nagyobb volt, mint Európa nyugati felén általánosságban.¹⁰

A felsőoktatási könyvtárak rendszerében jelentős változásokat tudunk bemutatni, annál is inkább, mert maga a főiskolai és az egyetemi rendszer is a 18. század első harmadától kezdett valóban rendszerként működni a Magyar Királyságban és Erdélyben. Azért is kezdem a felsőoktatási könyvtárakkal, mert ahhoz, hogy a városi és a falusi plébániák, parókiák és az elemi iskolák majd sokára, a 19. század végére önálló könyvgyűjteménnyel rendelkezzenek, fel kellett építeni a papok és lelkészek, továbbá a tanítók képzését biztosító iskolai rendszert. A katolikus plébániák – mondhatjuk – előnyben voltak, hiszen az egyházmegyei zsinatok sorra rendelték el, hogy az elhunyt pap hagyja könyveit az utolsó szolgálati helyének plébániájára, vagyis ennek a könyvtártípusnak a dinamikus gyarapodását intézményesen biztosították. Valóban, a 17. század végi és a 19. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek összehasonlítása megmutatja az eredményt. A tridenti zsinaton meghatározott kötelező, illetve a *Manuale parochorum*ban felsorolt könyvektől eljutunk az 50–150 kötetet számláló kis gyűjteményekig.

A 18. század elejéig a Magyar Királyság és Erdély értelmiségi utánpótlását a 'peregrinatio academica' rendszerében biztosították.¹¹ Ennek szerepe nem csökkent a 18. században, hiszen protestáns egyetem működését nem engedélyezték (véltetően nem is tudták volna anyagilag sem megszervezni, humán erőforrás sem állt rendelkezésre). Bécs, Bologna és Róma a katolikus papok képzésében továbbra is jelentős kiegészítője volt a dinamikusan szervezett magyar királyságbeli és erdélyi szemináriumi (papneveldei) rendszer kiépítésének. Csaknem valamennyi egyházmegyében működött ilyen, II. József idején ugyan rövid ideig korlátozták a működésüket úgynevezett központi szemináriumok létrehozásával (Pest, Pozsony), de a 19. század elejétől a központi papnevelde kiegészítő jellegű lett. Ezeknek a képzőhelyeknek a szerepe a 19. század elejére azért is megnőtt, mert a magyar nyelvű irodalmi élet patrónusai között a főpapság és a középpapság (kanonoki réteg) számos tagját számon tarthatjuk. Ha összehasonlítjuk a szemináriumi könyvtárak anyagát egy-egy egyházmegye papságának az olvasmányával, láthatjuk, hogy a modernizálás elsősorban a képzőhelyeken történt meg. Modernebb teológiai választék, nagyobb arányú vernakuláris (főként magyar) könyvanyag. A falusi plébánosok olvasmányai között a 19. század első harmada végéig a 17. században, a *Manual Parochum* című kézikönyvben megállapított latin nyelvű, jezsuita hangsúlyú teológia dominált. Fontos továbbá kiemelni, hogy a 18. század

¹⁰ Erről lásd MONOK István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről, Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről* = „Apró cseppekből lesz a zápor”, *Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008 (Habent sua fata libelli, IV), 23–43; MONOK, István, *Die Buch- und Lesekultur in Ungarn der frühen Neuzeit, Teilbilanz der Ergebnisse einer langen Grundlagenforschung (1980–2007)* = *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 10(2008), Nr. 1, 7–31.

¹¹ A felsőoktatás intézményiről kronológiai rendben, rövid intézménytörténetekkel lásd SZÖGI László, *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*, Bp., MKM, 1994.

közepétől alapított, illetve megerősített görögkatolikus papképzési intézmények (Balázsfalva, Máriapócs, Ungvár) könyvtárainak nyelvi összetétele is eltér a római katolikus hasonló intézményekétől, és nem csupán a liturgikus irodalomé.

A felsőoktatási könyvtárak csúcán kétségtelenül a Nagyszombati Egyetem bibliotékája állt. Történetében nincsenek törések, 1635 óta nagyobb tűzvészt sem jegyeztek fel, ami a könyveket pusztította volna. Budára (1771), majd Pestre (1784) költözése után a feloszlott jezsuita rendházak, illetve a II. József-féle abolícióval más rendek könyvtáraiból is elsőbbséggel válogathattak. Így állhatott elő az a helyzet, hogy már a 18. században több nyilvános könyvárverést tartottak a duplumaikból,¹² és az, hogy az ELTE Egyetemi Könyvtára máig a legnagyobb régi-könyv-gyűjteménye az országnak. Ebből az egyetemből váltak ki az egyes karok, illetve kollégiumok, létrehozva a fővárossá váló Pest és Buda egyetemeit (*Schola Medicinalis* [1776], *Institutum Geometricum* [1782], *Institutum Veterinarium* [1787]), amelyek később külön könyvtárakat alapítottak.

A könyvtári rendszernek leginkább a modernizálás irányába ható elemei az agráriummal és a műszaki élettel kapcsolatos intézmények gyűjteményei. Ezt a modern szellemiséget hívja aztán „újhumanizmus”-nak Kornis Gyula összefoglaló művelődéstörténeti alampművében.¹³ A humaniorák mellett helyet kapó és egyre nagyobb teret nyerő műszaki, természettudományos, alkalmazott ismeretekről van szó. A szakkönyvtári rendszer kialakításában ezeknek az iskoláknak komoly szerepük lett. Az 1735-ben alapított selmecebányai – bányamérnököket képző – egyetem 1770-ben emelkedett akadémiai rangra.¹⁴ 1807-ben hozták létre az erdőmérnöki képzést, amely 1919-ben Sopronba költözött.¹⁵ Könyvtáraik alapvetően a kortárs német szakirodalmat gyűjtötték, nem szakítva persze a latin nyelvű tudományos környezetre, illetve a francia nyelv felé tájékozódó tanárok és diákok igényeire figyelés hagyományával. Az 1763-ban alapított szenci piarista *Collegium Oeconomicum* könyvtárának 1766. évi katalógusa is ezt mutatja.¹⁶ Kicsi, de korszerű könyvtár (288 mű, 765 kötetben). A keszthelyi *Georgicon* (1797)

¹² Ezek jegyzékei nyomtatásban is megjelentek. Példaként: *Catalogus librorum qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctioni exponuntur, 4. Junii et sequentibus diebus 1787*, Pestini, Typis Landerer, 1787; *Catalogus librorum in Bibliotheca Universitatis Pestiensis vendendorum 2. Junii et sequentibus diebus Anni 1788*, Pestini, Typis Trattner, 1788 (1789, 1790 etc.).

¹³ KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848, I–II. kötet*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1927.

¹⁴ ZSÁMBOKI László, *A selmeci műemlékkönyvtár*; Miskolc, 1976 (A Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai, 17); ZSÁMBOKI, László, *Die Schemnitzer Gedenkbibliothek von Miskolc, Ungarn*, Miskolc, 1978 (Publikationen der Zentralbibliothek der Technischen Universität für Schwerindustrie, 18); ZSÁMBOKI László, *A selmeci műemlékkönyvtár kötetkatalógusa – Bandkatalog der Schemnitzer Gedenkbibliothek – Printed Catalog of the Selmece Museum Library*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Könyvtár, Levéltár és Múzeum, 2001.

¹⁵ HILLER István, id., *Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása, Az Erdészeti és Faipari Egyetem könyvtárának története*, Sopron, Erdészeti és Faipari Egyetem, 1975.

¹⁶ HEGYI Ferenc, *A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára = Uő, Szentől Tatáig, A piarista rend és a műszaki-gazdasági szakoktatás kezdetei Magyarországon, Tanulmányok és*

már a patrónus Festetics György magángyűjteményére alapozhatta könyvtári életét, és alakíthatta azt igazi univerzális, de egyre inkább szakkönyvtárrá.¹⁷ A kialakuló szakkönyvtári rendszer történetében a Magyar Tudós Társaság könyvtárának megalapítása 1826-ban¹⁸ fontos fordulópontnak mondható.

Az intézményi és a magánkönyvtárak sorsa több esetben úgy fonódott össze, hogy az újjáalakuló egyházi hierarchia főpapi tisztségeit elfoglaló, többségükben arisztokrata családok tagjai a saját könyvtárakra alapozva hoztak létre érseki, püspöki gyűjteményeket.¹⁹ Ki azért, hogy később alapjává váljon egy egyetemi könyvtárnak (Eszterházy Károly),²⁰ ki pedig amellet, hogy az egyetemes katolikus anyaszentegyház papiutánpótlás-nevelésének kívánt szellemi keretet biztosítani, már arra is hangsúlyt helyezett, hogy a magyarokkal, a Magyar Királysággal és Erdéllyel kapcsolatos dokumentumokat módszeresen gyűjtse (Batthyány Ignác).²¹ Utóbbi törekvés már egy nemzeti könyvtár gondolatát hordozta magában.

A 16–17. századi hagyományokra építeni az intézményi könyvtárak közül leginkább a kollégiumi, gimnáziumi könyvtárak esetében lehetett. Ezek története²² összekötődik az egyes keresztény felekezetek helyzetének változásaival. Csak néhány példa, hogy mire gondolok. Az Erdélyi Református Egyházkerület kollégiumai közül a 18. század közepére a kolozsvári, a nagyenyedi és a marosvásárhelyi váltak meghatározóvá, könyvtáraik is nekik gazdagodtak igazán. A székelyudvarhelyi és a szászvárosi csak a 19. század folyamán tudott felzárkózni hozzájuk (a református nemesi, illetve nagypolgári családoknak köszönhetően). A Partiumban, a Tiszántúli Református Egyházkerület nagy kollégiumai (Szatmár, Nagybánya) a 18. század folyamán elemi iskolai szintre süllyedtek tanári utánpótlás hiányában (és anyagi okokból), könyvtáraikat széthordták, csaknem megszűntek. Zilah is csak 1741 és 1815 között tudott megerősödni Rhédey Zsuzsának (ifj. Wesselényi Ferenc felesége) köszönhetően. 1821-től az Erdélyi Egyházkerülethez került, és a helyi támogatásoknak köszönhetően tudott tovább gyarapodni.

---

források, sajtó alá rend. Koltai András, Szekér Barnabás, Bp., Piarista Rend, 2016 (Magyarország piarista múltjából, 10), 57–68.

¹⁷ KLEMPA Károly, *A keszthelyi Festetich könyvtár*, Keszthely, Mérei Nyomda, 1938; KLEMPA Károly (Karl von KLEMPA), *Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetics*, Győr, Baross Nyomda, 1939.

¹⁸ Legújabbban: *Teleki József, Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, szerk. Molnár Andrea, Bp., MTA KIK, 2019 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új sorozat 40[115]).

¹⁹ SZARVASI Margit, *Magánkönyvtárak a XVIII. században, Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*, Bp., OSZK, 1939 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 7).

²⁰ *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993, Emlékkönyv*, szerk. Antalóczi Lajos, Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1993; ANTALÓCZI Lajos, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története, 1793–1996*, Eger, Főegyházmegyei Hivatal, 1996; LÖFFLER Erzsébet, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár*, Eger, Érseki Vagyongkezelő Központ, 2012.

²¹ JAKÓ Zsigmond, *Batthyány Ignác a tudós és a tudományoservező = Magyar Könyvszemle*, 107(1991), 353–375.

²² Összefoglalóan lásd CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Bp., Gondolat, 1987 vonatkozó fejezeteit.

A katolikus középfokú iskolák jezsuita vagy piarista fenntartásban működtek. Voltak más rendeknek is iskolái (még teológiai képzést is nyújtott némelyik: ferences, bencés), de ezek a rendi utánpótlás nevelését próbálták megoldani. A katolikus iskolai könyvtárak története azonban a rendek restitúciója után következett be, ez már egy 19. századi történet.

A rendházak könyvtárai nagy lendülettel gyarapodtak a török kiűzése és az egyes rendek tartományainak újjászervezése nyomán. A könyvanyag bővült, azonban annak tartalmi összetétele csak a 18. század második felében kezdett jelentősen változni, modernizálódni. Ennek egyik oka az, hogy a 18. század elején az európai testvérek, amikor könyvekkel segítették a latin nyelvi környezetben tevékenykedő testvéreiket, akkor az általuk már nem használt, sokszor nem is értett régebbi latin nyelvű könyveket ajánlották fel a Magyar Királyságban és Erdélyben újjászerveződő rendházaknak, nem kicsit archaizálva ezzel az itteniek kulturális és tudományos horizontját.

A világi magánkönyvtári rendszer a társadalom nemesi rétegeiben jelentősen megváltozott.²³ Az arisztokrata családok anyagi lehetőségei okán, továbbá az osztrák, az itáliai és a különféle német családokkal való házasságaik mentén a könyvgyűjtés dimenziót váltott. A könyvtárak nagysága jelentősen megnőtt, nyelvi összetételük – a latin rész számottevő arányú megőrzése mellett – jelentősen változott. A német és a francia nyelvű kiadványok nagy mennyiségben kerültek az országba. Kialakultak a külön arisztokrataasszony-könyvtárak, ezek jobbra magyar nyelvű kiadványokat tartalmaztak. A köznemesi réteg családjai azonban kisebb tempóban tudták az örökölt kis könyvtárakat gyarapítani, nyelvismeretük is jellemzően az anyanyelvre és a latinra korlátozódott.

A 18. század utolsó harmadában, összhangban a vernakuláris irodalom iránti igény növekedésével, illetve a főként magyar nyelvű kiadványok jelentős számban történő megjelenésével, a könyvtári világban is hangsúlyt nyert egy nemzeti könyvtár gondolata. Annak ellenére, hogy a Bécsben élő, ott gyakorta megforduló arisztokraták is tudták, hogy a Magyar Királyság és Erdély egyben a 'natio Austriaca' része is, egy 'Bibliotheca Nationalis Hungarica' megalapítása elérendő céllá vált.²⁴ A nemzeti könyvtár megalapításának előzményeihez számíthatjuk a közös használatú könyvtárak történetét a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben – a humanista és a protestáns városi közös könyvtárhasználattól kezdődően a 18. századi nagyobb egyházi magángyűjtemények nyilvánossá tételéig (Klimó György pécsi püspök könyvtára például ilyen).²⁵

Erdélyben az egyes kulturális közösségek, a nemzeté formálódó csoportok (magyarok, németek, románok) külön-külön alakították ki a központi gyűjteményeiket saját közösségük írott emlékezetének őrzésére. Ez az elkülönülés emellett

²³ A legfőbb változásokról lásd MONOK István, *A hagyományos világ átváltozásai, Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Bp., Eger, Kossuth, EKE, 2018 (Kulturális örökség), 95–135.

²⁴ Erről a folyamatról részletesen lásd MONOK 2018, i. m. 137–214.

²⁵ MONOK István, *A könyvtárak nyilvánossága a 16–18. században* = MONOK 2018, i. m. 75–85.

jól jelezte az ország lakosságának vallásfelekezeti elkülönülését is. Említettem már, hogy Batthyány Ignác püspök „Erdély katolikus közösségére”, vagyis Erdély magyar katolikusaira hagyta gyűjteményeit 1798-ban.²⁶ Az ő példáját követte a kálvinista kancellár, Teleki Sámuel 1802-ben (Marosvásárhely, Teleki Téka)²⁷ és a lutheránus kancellár, Samuel von Brukenthal 1803-ban,²⁸ Nagyszebenben. A görögkatolikus (uniált) románok Balázsfalván alakítottak ki központot, papi szemináriumot könyvtárral,²⁹ de a román nemzetiség majd csak a Kárpátokon kívül létrejött Román Királyság megszervezése után hozta létre azt a könyvtárat, amelyet erdélyi román nemzeti könyvtárnak szántak, az Astra Egyesület keretein belül, Nagyszebenben.³⁰

A Magyar Királyságban a bécsi, birodalmi központi példákra is figyelő Széchényi Ferenc kért és kapott engedélyt a császártól egy 'Bibliotheca Regnicolaris' létrehozására 1802-ben.³¹ Az alapító szándéka szerint a királyság minden kulturális csoportjának írott örökségét gyűjtötte a könyvtár, azonban az alapítást követő évszázadban az intézmény maga is főleg a magyar nyelvű kiadványokra figyelt. Ugyanakkor az is igaz, hogy főleg a magyarok érezték magukénak. Így a királyság szlovák, szerb, román stb., de főleg horvát nyelvű kiadványaiban komoly 'desiderata' mutatkozik, hasonlóan az erdélyi szászok írott örökségét tekintve.

Összegezve azonban megállapítható, hogy a török uralom megszűntét követő bő egy évszázad alatt a Magyar Királyságban és Erdélyben a Habsburg Birodaloméval konform könyvtári rendszer jött létre. Az egy további kérdés, hogy a könyvtárak tartalmi és nyelvi összetétele mennyiben volt más, mint a birodalom más területeinek gyűjteményeié.

²⁶ HENDRE BÍRÓ, Doina, *La Bibliothèque Batthyanaeum fondée à Alba Iulia par l'évêque de Transylvanie, le comte Ignace Batthyány = Actes du symposium international Le livre, la Roumanie, L'Europe, 4ème édition, 20 à 23 Septembre 2011, Sinaia* (org.: Biblioteca Metropolitană București), Tome I. *Histoire et civilisation du livre*, textes réunis par Frédéric Barbier, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2012, 122–139.

²⁷ DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.

²⁸ VERÓK, Attila, *Die Gründung der Bibliothek Brukenthal und ihr Einfluss auf das Geschichtsbewußtsein der Siebenbürger Sachsen = Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*, ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, III), 125–132.

²⁹ MÁRZA, Iacob, *Das Schulzentrum Blasendorf, der Kern einer rumänischen Bibliothek in der Aufklärung = BARBIER, MONOK, eds., Les bibliothèques centrales...*, 2005, i. m. 155–162.

³⁰ KÁNTOR Lajos, *Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében*, Cluj–Kolozsvár, Minerva, 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 116).

³¹ MONOK István, *Cara patria ac publica utilitas, Széchényi Ferenc könyvtáralapítása = Századok*, 138 (2004), 739–748; MONOK, István, *Le projet de Ferenc Széchényi et la fondation de la Bibliothèque nationale hongroise*, = BARBIER, MONOK, eds., *Les bibliothèques centrales...*, 2005, i. m. 87–100.

Monok, István

Der Aufbau des Bibliothekssystems im Königreich Ungarn und im Großfürstentum Siebenbürgen im neuen Reichsrahmen (1686/1690–1815)

Neben der Sprache ist – was die Kohäsion eines Reiches betrifft – der Ausbau des gemeinsamen Kultes vielleicht noch wichtiger, die Rolle der Bibliotheken mit eingerechnet. Nur die Wirtschaftsinteressen vor Augen war es niemals möglich, eine solche Gemeinschaft des gemeinsamen Kultes aufzubauen. Die gemeinsamen Prinzipien einer funktionierenden Wirtschaft können natürlich Teil des gemeinsamen Kultes werden, doch sie gehören nie den kultischen Grundlagen an.

Bei der Untersuchung der Buch-, Bibliotheks-, Lektüren- und Lesegeschichte des Königreichs Ungarn und des Großfürstentums Siebenbürgen im letzten Jahrhundert des Kampfes gegen das Osmanisch-Türkische Reich – von der Befreiung Wiens bis zu den Napoleonischen Kriegen – muss der Grundaspekt die Tatsache sein, dass wir über ein Land sprechen, das de facto drei: staatsrechtlich zwei, in seiner wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Realität wiederum drei (Länder) bedeutet. Am Ende des ersten Drittels des 16. Jahrhunderts musste das Legislative- und Verwaltungszentrum das zugleich als Kultzentrum funktionierte von dem Ort fortziehen, an dem es während eines Zeitraums von sechshundert Jahren errichtet worden war, (Buda/Ofen; Esztergom/Gran), sodann bedurfte es nach der Befreiung dieser Orte von der Türkenherrschaft anderthalb Jahrhunderte, bis sie ihre einstige Residenzen neu besetzen konnten. Den Wiederaufbau und die wirtschaftliche, soziale und kulturelle Neuorganisation der zwei Länder – die Rede ist vom Königreich Ungarn und Siebenbürgen (die durch einen Konsens der Großmächte per Dekret dem Reich zugesprochen wurden; der Friede von Utrecht /1713/) – gedachte das Reichszentrum anders zu verwirklichen, als die Vertreter der örtlichen Macht.

Entlang den Kompromissen zwischen den Divergenzen der jeweiligen Absichten und der finanziellen Möglichkeiten ging der Ausbau der Bücherinfrastruktur der zwei Länder vor sich, das heißt, der Aufbau des Buchverlagswesens und des Buchhandelssystems, mitsamt den Kontrollmechanismen, die seitens der Zentralmacht sowohl politisch als auch kultisch installiert wurden. In diesem Kraftfeld entstand ein eigentümliches Bibliothekssystem, das versuchte, dem Muster anderer Länder des Reiches zu folgen. Während dessen ging auch innerhalb dieser Länder entlang voneinander abweichenden wirtschaftlichen, kirchlichen und kulturellen (auch noch durch die ethnische Vielfalt bedingte) Interessen ein Wandlungsprozess im Geist und Denken vor sich, als Reaktion auf direkte deutsche und italienische, sowie indirekte französische Einflüsse. Andere kulturelle Einflüsse tauchten nur sporadisch auf. Von einem maßgeblichen englischen (insularen) Einfluss können wir um diese Zeit noch nicht sprechen.

Zusammenfassend ist festzustellen, dass während eines ausgedehnten Jahrhunderts nach dem Ende der Türkenherrschaft im Königreich Ungarn und in Siebenbürgen ein mit dem Habsburger-Reich konformes Bibliothekssystem entstand.

Eine weitere Frage ist, in wieweit die inhaltliche und sprachliche Zusammensetzung der Bibliotheken anders war, als die Sammlungen anderer Regionen des Reiches.

Keywords: Cultural History, Hungary, 18th Century; centrum and peripherie; Library History, Hungary, 18th Century.